

- universytetu imeni M.P. Drahomanova, (19). Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia. Zb. nauk. pr. Kyiv, NPU imeni M.P. Drahomanova (28), 226-232. [in Ukrainian].
7. Turchynska, K.M. (1976). Proforyentatsiia vo vspomohatelnoi shkole. [Career guidance in an auxiliary school]. Kyiv, Radianska shkola. 126. [in Ukrainian].
 8. Khokhlina, O.P. (2014). Problema korektsiinoi spriamovanosti trudovoho navchannia ditei z intelektualnymy vadamy. [The problem of correctional orientation of labor education of children with intellectual disabilities]. Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Zbirnyk naukovykh prats Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universyteti imeni Ivana Ohiiienka, (IV), Kamianets-Podilskyi, 412-422. [in Ukrainian].
 9. Chebotarova, O. (2023). Profesiino-trudove navchannia yak zasib sotsializatsii uchniv z porushenniamy intelektualnoho rozvytku (v konteksti naukovoї spadshchyny akademika V. I. Bondaria. [Vocational training as a means of socialization of students with intellectual disabilities (in the context of academician V.I. Bondar's scientific heritage)]. Systema osvity i vykhovannia ditei z osoblyvymy osvıtnymy potrebamy: dosvid mynuloho – pohliad u maibutnie: zbirnyk naukovykh prats. Kh.: KhNPU imeni H. S. Skovorody, 2023. 461 s. [in Ukrainian].
 10. Chebotarova, O.V. (2022). Metodychna systema trudovoho navchannia uchniv z porushenniamy intelektualnoho rozvytku. [Methodical system of labor training of pupils with intellectual disabilities]. Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy., 1(21), 143-158. [in Ukrainian].
 11. Chebotarova, O.V. & Abakumova, I.V.(2023). Trudove navchannia uchniv z osoblyvymy osvıtnymy potrebamy u dystantsiinomu formati: porady ta rekomendatsii. [Work training of students with special educational needs in a distance format: tips and recommendations]. Osoblyva dytyna: navchannia ta vykhovannia. 1 (109). S. 129-154. [in Ukrainian].

УДК: 376-053. 66-056. 264: [364.652.2: 355.01]: 316.77 (045)

Марина Балинська,

викладач кафедри спеціальної педагогіки
і психології та інклюзивної освіти,
аспірант 2-го року навчання
maribalinskaya@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0880-254X>

Maryna Balynska,

Teacher of the department of special pedagogy and psychology
and inclusive education of communal institution,
Postgraduate student of the 1st year of study

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі 7, м. Харків

61001, Україна
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України, вул. Берлінського 9, м. Київ,
04060, Україна

Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy»
or the Kharkiv
Regional Council,
7 M. Rustaveli prov., Kharkiv,
61001, Ukraine
Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology,
the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
9 M. Berlinskogo str., Kyiv,
04060, Ukraine

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

FEATURES OF THE GENESIS OF ANXIETY IN ADOLESCENTS WITH SEVERE SPEECH DISORDERS IN THE CONTEXT OF THE CRISIS CHALLENGES OF OUR TIME

Анотація. У статті проаналізовано наукові та теоретичні джерела щодо проблеми тривожності, її генези, підліткового віку, особливостей формування тривожності у підлітковому віці, та зокрема у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення, а також вплив кризових викликів сучасності на психоемоційний стан та процес спілкування підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Обґрунтовано важливість дослідження тривожності, як однієї з базових емоційних реакцій, що має значний вплив на формування особистості. Проаналізовано особливості генези тривожності. Розглянуто проблему ситуативної та особистісної тривожності. Теоретично досліджено дезорганізуючий характер тривожності, її захисну та мобілізуючу функції. Причини особистісної тривожності розглянуто на психологічному, соціальному та психофізіологічному рівнях. В основі тривожності також зазначено про недостатню сформованість або порушення механізму психологічного самоуправління.

У статті наголошено на важливості соціального характеру генези тривожності, зокрема незадоволенні провідних соціогенних потреб, фрустрації соціальних потреб особистості. Тривожність проаналізовано як можливий фактор, що може ускладнювати спілкування підлітків та провокувати виникнення або посилення комунікативних бар'єрів в умовах нормативного розвитку та в умовах мовленнєвого дизонтогенезу. Враховуючи те, що провідною діяльністю підліткового віку є міжособистісне спілкування, тривожність розглянуто

саме через призму спілкування та взаємодії підлітків. Окрему увагу в статті приділено генезі тривожності підлітків з особливими освітніми потребами, зокрема із тяжкими порушеннями мовлення.

Наголошено на важливості врахування особливостей сучасного суспільства під час дослідження тривожності. А також знайдено місце тривожності у класифікації комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

***Ключові слова:** комунікативні бар'єри, тривожність, підлітки, спілкування, тяжкі порушення мовлення, особливі мовленнєві потреби.*

Abstract. The article analyzes scientific and theoretical sources on the problem of anxiety, its genesis, adolescence, peculiarities of anxiety formation in adolescence, and in particular in adolescents with severe speech disorders, as well as the impact of the current crisis challenges on the psycho-emotional state and communication of adolescents with severe speech disorders.

The importance of studying anxiety as one of the basic emotional reactions that has a significant impact on personality formation is substantiated. The peculiarities of the genesis of anxiety are analyzed. The problem of situational and personal anxiety is considered. The disorganizing nature of anxiety and its protective and mobilizing functions are theoretically investigated. The causes of personal anxiety are considered at the psychological, social, and psychophysiological levels. Anxiety is also based on the insufficient formation or violation of the mechanism of psychological self-management.

The article emphasizes the importance of the social nature of the genesis of anxiety, in particular, the failure to meet the leading sociogenic needs, frustration of the social needs of the individual. Anxiety is analyzed as a possible factor that can complicate adolescents' communication and provoke the emergence or strengthen communication barriers in the context of normative development and in the context of speech dysontogenesis. Given that the leading activity of adolescence is interpersonal communication, anxiety is considered through the prism of communication and interaction of adolescents. The article pays special attention to the genesis of anxiety in adolescents with special educational needs, in particular, with severe speech disorders.

The importance of taking into account the peculiarities of modern society in the study of anxiety is emphasized. The place of anxiety in the classification of communication barriers of adolescents with severe speech disorders is also found.

***Key words:** communication barriers, anxiety, adolescents, communication, severe speech disorders, special speech needs.*

Актуальність проблеми дослідження. Рівень тривожності в сучасних кризових умовах, зумовлених стресогенними чинниками, зокрема воєнними діями на території України, стає одним з визначальних чинників у становленні особистості. Сучасні діти вимушені пристосовуватись до умов, що змінюються, долати певні труднощі та адаптуватися до нового соціального та безпекового середовища. Невизначеність та непередбачуваність майбутнього може викликати у свою чергу стан емоційної напруженості та провокувати підвищення рівня тривожності в умовах нормативного розвитку та в підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

У зазначеному контексті на особливу увагу заслуговує підлітковий етап онтогенезу, оскільки він є важливим періодом становлення особистості. Адже він є певним перехідним періодом від дитинства до дорослості, під час якого формуються важливі психологічні новоутворення, форми поведінки, особливості емоційних реакцій, самоставлення та характер взаємодії із оточуючими. Підлітковий вік характеризується наявністю труднощів, переживань та кризових періодів. Вищезазначене може виділяти підлітковий вік як період виникнення почуття тривожності та психологічного дискомфорту.

У дослідженні проблеми тривожності підлітків особливої уваги потребують діти даної вікової категорії, які мають особливі мовленнєві потреби, зокрема тяжкі порушення мовлення (далі ТПМ). З однієї сторони, наявність мовленнєвих труднощів може провокувати виникнення та посилення тривожності, а з іншої – відчуття тривоги, емоційного дискомфорту та невпевненості може посилювати особливості мовлення та комунікації підлітків. У даному аспекті важливо враховувати важливу характеристику даного вікового періоду, яка полягає у тому, що спілкування для підлітків набуває особливого значення та виступає провідною діяльністю.

Актуальність даного питання посилюється тим, що ситуація у нашій країні, воєнні дії можуть стати стресогенними факторами, що мають вплив на всіх людей, особливо на психіку таких дітей, які мають особливі мовленнєві потреби (Рібцун, 2023: 9). Це у свою чергу може викликати або посилювати вияви тривоги

та тривожності, що зумовлює актуальність та важливість дослідження особливостей генези виявів тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення в умовах кризових ситуацій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження тривожності завжди займало важливе місце серед наукових пошуків. Вивченням тривожності займалися, зокрема, такі видатні вчені як: В. Астапов, А. Долинська, І. Ізард, І. Імемадзе (1996), К. Роджерс, Ч. Спілберг, К. Хорні, З. Фройд. Серед сучасних науковців нашої країни досліджували тривожність О. Амплеева (2022), Я. Барановська (2018), Н. Вереніч (2004), І. Гаркуша (2015), І. Дроботько (2019), О. Мирошник (2003), С. Полшкова (2023), І. Поспелова (2021), О. Хомчук (2024), А. Хом'як (2019), О. Щербакова (2022), І. Ясточкіна (2011, 2020) та інші.

У зарубіжній психології вагоме значення для розвитку досліджень проблематики тривоги та тривожності мали такі напрями: класична теорія емоцій (Ч. Дарвін, У. Джемс), теорія научіння (Дж. Доллард, О. Маурер, Г. Мандлер), біхевіоризм (Е. Торндайк, Дж. Уотсон), психоаналіз (А. Адлер, К. Хорні, З. Фройд, К. Юнг), екзистенціалізм (С. Мадді, Р. Мей, Ж. Сартр, М. Хайдеггер), гуманістична психологія (К. Роджерс), трансперсональна психологія (С. Гроф). Більшість дослідників основними проявами тривожності називають негативний емоційний відтінок, невизначеність предмета переживання та відчуття реальної загрози (Ясточкіна, 2011).

Аналізуючи роботи вчених щодо джерел виникнення тривожності можна виділити такі: значуща людина (Г. Салліван, К. Хорні), внутрішньоособистісні труднощі (Р. Мей, К. Роджерс, Е. Фром, К. Юнг), перинатальні (С. Гроф, О. Ранк). Проте необхідно зазначити, що тривожність все ж розглядається як суб'єктивний феномен, що має індивідуальні та особистісні прояви, як фізіологічні, так і поведінкові (Ясточкіна, 2011).

Особистісну тривожність як стійке психологічне утворення дослідники (О. Захаров, Н. Імедадзе, Ч. Спілбергер) розглядали як вияв порушення в особистісному розвитку, що проявляється у потенційній схильності розцінювати ситуації як загрозливі та відчутті стану тривоги. Водночас тривога та її постійне

відчуття може закріплюватися та переростати саме в особистісну якість – тривожність. Особистісна тривожність може бути зумовлена психологічними, соціальними та психофізіологічними чинниками.

Тривожність у вимірі вікової психології, зокрема у таких вікових періодах як молодший шкільний, підлітковий та юнацький вік, досліджували такі вчені: Н. Вереніч (2004), І. Гаркуша (2015), І. Дроботько (2019), О. Мирошник (2003), С. Ставицька (1998), О. Щербакова (2022), І. Ясточкіна (2011, 2020). Тривожність у підлітковому віці є важливим предметом досліджень, адже саме у цьому віковому періоді відбувається формування та перебудова особистості, що супроводжується загостренням емоційних станів та переживань.

Питання особливостей розвитку та навчання дітей з тяжкими порушеннями мовлення досліджували такі автори як В. Ільяна (2016), О. Гаврилов (2021), С. Миронова (2020), Ю. Рібцун (2023), Н. Савінова (2013), Л. Трофименко (2014) та ін. Загалом про неоднорідність контингенту дітей із ТПМ як за мовленнєвими, так і психічними проявами, констатують наукові розробки Н. Базими й О. Мороз (2015), І. Мартиненко (2016), Л. Трофименко (2018).

Психологічні проблеми дітей із тяжкими порушеннями мовлення досліджувала науковець О. Мякушко (2005, 2006). Особливості міжособистісних стосунків дітей старшого дошкільного віку із порушеннями мовлення було досліджено у роботі К. Тичина (2018). Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення розглядаються у роботі І. Мартиненко (2017). Н. Гончарук (2021) було досліджено психологію регулювання комунікації у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Дослідження мовленнєвої тривожності у молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення було розглянуто у роботах О. Мороз (2015).

Емоційний стан та необхідність психолого-педагогічної підтримки дітей із заїканням в умовах війни було описано у роботі Ю. Рібцун (2023) «Заїкання: підтримка дитини з особливими мовленнєвими потребами в освітньому середовищі».

Отже, можемо констатувати, що специфіка генези тривожності у формуванні комунікативних бар'єрів підлітків з тяжкими порушеннями мовлення презентована побіжно.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми тривожності у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та проаналізувати особливості генези тривожності у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення в умовах кризових викликів сучасності.

Методи дослідження. Щоб досягти поставленої мети, було застосовано методи для створення теоретичних узагальнень і формулювання закономірностей досліджуваного явища, такі як аналіз наукової літератури з даної теми, систематизація та узагальнення науково-теоретичного досвіду щодо тривожності в підлітковому віці, особливості генези проявів тривожності у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення в умовах кризових ситуацій.

Результати дослідження. Аналіз наукової літератури показав, що дослідження тривожності завжди займало важливе місце серед наукових пошуків. Загалом тривожність є психічним станом, під час якого відчувається емоційна напруга, хвилювання, душевний дискомфорт, відчуття вразливості та невизначеності (Горностаї, Титаренко, 2001).

Тривожність є однією з базових емоційних реакцій, яка супроводжується психологічною та фізіологічною симптоматикою. З точки зору психології тривожність є емоційною реакцією на небезпеку, якій притаманна невизначеність, відчуття безпомічності та страх перед тим, що невідоме. Отже, можна зазначити, що тривожність не має чітко визначеного предмета. З біологічної точки зору тривожність є реактивним станом і має ряд фізіологічних проявів, таких як пришвидшене серцебиття, поверхнєве дихання, тремтіння, відчуття слабкості тощо.

Важливо зазначити, що тривожність некоректно ототожнювати із поняттям тривоги, оскільки тривога є емоційний стан, що супроводжується негативно забарвленими емоціями, і може бути пов'язаний із ситуацією, що викликала

відчуття тривоги. Тривожність же є рисою особистості, яка схильна до переживання тривоги (Полшкова, Максимчук, 2023).

Водночас тривожність можна розглядати як стан, що пов'язаний із конкретною ситуацією, що викликає відчуття тривоги, а також як властивість особистості. У першому випадку це є ситуативною тривожністю, що може виникати у певний момент часу та викликати відповідну емоційну реакцію. Особистісна тривожність є стійкою особистісною рисою і характеризується сприйманням широкого спектра ситуацій як потенційно небезпечних, що може завдавати дискомфорту, знижувати активність особистості та створювати труднощі під час взаємодії і спілкування, що у свою чергу може викликати чи посилювати комунікативні бар'єри.

Вміння долати труднощі та негативні емоційні переживання, якими може супроводжуватися тривожність, є дуже важливою навичкою особистості, зокрема у період адаптації до нових умов діяльності та середовища. Проте саме процес адаптації може супроводжуватися підвищеним рівнем тривожності.

Дане судження підтверджують результати дослідження феномена тривожності серед студентів-психологів Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, що було проведено О. Амплєєвою та Я. Пасат. У дослідженні брали участь студенти I та III курсів. За результатами дослідження було виявлено, що рівень тривожності був вищий у студентів першого курсу, ніж у студентів третього. Негативні переживання, які помічали студенти, можуть бути пов'язані саме з періодом адаптації. Водночас студенти виділяли такі причини та прояви тривожності: недостатня підготовленість до роботи із великою кількістю інформації, невміння правильно розподіляти свій час та сили, великі вимоги до самостійності в роботі та навчанні. Високий рівень тривожності був помічений у 83% студентів-першокурсників. Це підтверджує думку щодо можливого підвищення рівня тривожності в період адаптації (Амплєєва, Пасат, 2022).

Важливими для особистості є навички долання життєвих труднощів для того, щоб адаптуватися до нових умов, виконувати свою діяльність та взаємодіяти з оточуючими. Загалом життя без тривожності, повної її відсутності важко уявити.

Певною мірою тривожність притаманна кожній людині. Більше того, оптимальний рівень тривоги забезпечує успішну адаптацію до умов реальної дійсності. Це проявляється в тому, що людині важливо те, чим вона займається, проте ця тривога не заважає виконувати їй повсякденні завдання і не завдає постійного відчуття дискомфорту. Якщо ж людині властивий надмірно високий рівень тривоги, то це може проявлятися в дезорганізованій поведінці, тривалих негативних емоціях та переживанні травмуючої ситуації.

Аналіз тривожності дає можливість стверджувати, що вона нерідко виконує й захисну функцію та може мати позитивний вплив на розвиток особистості та її діяльність. Визначають, що тривожність є нормальною персональною реакцією, яка може мобілізувати організм в умовах несподіваної загрози. Отже, оптимальний рівень тривожності є певною мірою необхідним проявом для адаптації особистості до умов реальності. Проте тривожність як стійке особистісне утворення може свідчити про порушення в особистісному розвитку і заважати повноцінній діяльності людини, її взаємодії та процесу спілкування. Це у свою чергу може бути причиною виникнення чи посилення комунікативних бар'єрів. Для особистості, яка має виражений високий рівень тривожності, притаманно сприймати світ таким, що несе в собі загрозу та небезпеку. Даним особам може бути притаманна схильність до стресу, переживання інтенсивної тривоги, надмірних хвилювань. Стресові ситуації, без яких неможливе наше життя, сприймаються як загрозливі, небезпечні. Водночас ситуація може бути як об'єктивно небезпечною, так і такою, що є уявно загрозливою. Адже особистості, яка має високий рівень тривожності, притаманно сприймання більшості ситуацій як таких, що викликають відчуття тривоги та небезпеки (Полшкова, Максимчук, 2023).

Питання про природні передумови особистісної тривожності надзвичайно складне. Причини особистісної тривожності можна розглянути на декількох рівнях: соціальному, психологічному та психофізіологічному. Перший соціальний рівень містить в собі певні соціальні проблеми, труднощі у спілкуванні, комунікації та соціальній взаємодії. На психологічному рівні особистісна

тривожність пов'язана із самооцінкою, сприйняттям себе. У даному випадку може спостерігатися конфліктність у самооцінці, що проявляється в актуалізації двох протилежних тенденцій – потреби визнання та почутті непевності. На третьому психофізіологічному рівні особистісна тривожність зумовлюється чинниками, пов'язаними з особливостями функціонування центральної нервової системи (Ясточкіна, 2020).

Досліджуючи генезу особистісної тривожності хотілося б наголосити на думці Г. Габдрєєвої (1981), яка зазначає, що в її основі є недостатня сформованість або порушення механізму психологічного самоуправління. Невідповідність суб'єктивної моделі реальній дійсності, що супроводжується проявом високої тривоги, може призвести до порушення регуляторних процесів. У такому випадку тривожність закріплюється як стійка властивість особистості та трансформується в домінуючу рису характеру (Ясточкіна, 2020).

У теоретичному дослідженні І. Дроботько (2019) тривожність розглядається як емоційно-особистісне новоутворення, що має три аспекти: емоційний, когнітивний та операціональний. Варто зазначити, що згідно з дослідженнями, тривожність певною мірою притаманна всім людям, і вона відіграє важливу роль у пристосуванні людини до навколишньої дійсності. Проте наявність стійкого новоутворення тривожності може бути вже свідченням порушень особистісного розвитку. Незадоволення провідних соціогенних потреб, до прикладу потреб «Я», може бути причиною виникнення тривожності як стійкого утворення. Водночас під тривожністю розуміють тимчасовий психічний стан, що виникає під впливом стресових чинників, а також із-за фрустрації соціальних потреб. Що, на нашу думку, підтверджує взаємозв'язок між тривожністю та труднощами у спілкуванні, зокрема комунікативними бар'єрами (Дроботько, 2019).

Дотичним до цього підходу є визначення тривожності, що має місце у працях грузинського психолога Н. Імедадзе (1996). На думку науковця, тривожність є емоційним станом, що виникає перед можливою фрустрацією соціальних потреб особистості (Імедадзе, 1966: 49-57).

Важливість соціальних потреб та зв'язок тривожності і труднощів у їх реалізації наведено у дослідженні (Балинська, 2021) щодо визначення рівня тривожності серед учнів молодшого підліткового віку під час переходу із початкової школи до середньої ланки навчання. У дослідженні використовувалась методика «Тест рівня шкільної тривожності Філіпса (SchoolAnxietyQuestionnaire), розроблений Б. Філіпсом (Beeman N. Phillips)». Наведені результати охоплюють 6 років (2015/2016 по 2021/2022 навчальні роки). З порівняльного аналізу результатів дослідження рівня шкільної тривожності за навчальними роками можна зробити висновок, що у кожному навчальному році серед п'ятих класів є учні, які мають високий рівень тривожності, за середнім значенням результатів таких учнів близько 13%. Це підтверджує наше припущення щодо актуальності проблеми тривожності, зокрема шкільної, серед учнів молодшого підліткового віку.

Згідно з тестом рівня шкільної тривожності Філіпса (SchoolAnxietyQuestionnaire), окрім загального рівня тривожності, автор Б. Філіпс (Beeman N. Phillips) виділив вісім факторів шкільної тривожності.

За порівняльним аналізом вищезазначеного дослідження рівня шкільної тривожності за 2015/2016 – 2021/2022 навчальні роки та розгорнутим аналізом факторів, що свідчать про тривожність за методикою, можна зробити висновок, що серед здобувачів освіти, в яких було виявлено високий рівень тривожності, більшою мірою виявлено такі фактори як *переживання соціального стресу* і *страх самовираження* (Балинська, 2021). А отже, проблема тривожності розкривається як багатогранний феномен, що має соціальний характер та зв'язок із показником «соціального стресу».

Тому результати можуть свідчити про важливість майбутнього більш глибокого дослідження тривожності, як фактору, що може заважати спілкуванню та створювати або посилювати комунікативні труднощі, бар'єри у спілкуванні підлітків. Адже саме у підлітковому віці спілкування займає особливе значення, є провідною діяльністю у цьому віковому періоді.

Загалом необхідно зазначити, що тривожність є притаманною підлітковому віку. У дітей дошкільного та молодшого шкільного віку тривожність виникає у відповідь на певну ситуацію і здебільшого чинить дезорганізуючий вплив на поведінку дитини. Як стійка особистісна риса тривожність формується саме в підлітковому віці. Саме це зумовлює потребу пошуку ефективних шляхів профілактики та подолання тривожності у підлітків.

Підлітковий вік – один із найскладніших періодів в онтогенезі людини. У цей період не тільки докорінно перебудовуються раніше сформовані психічні структури, а й виникають нові структури, закладаються основи свідомої дії. Підлітковий вік – це різкий перехід до дорослості, в якому переплітаються суперечливі тенденції розвитку. Підлітковий вік характеризується емоційною нестійкістю і швидкою зміною настрою (Халік, 2010).

За результатами аналізу літературних джерел щодо стресогенних сфер у житті і діяльності підлітків, можна визначити типові кризові ситуації для цього вікового етапу: взаємодія з батьками, братами та сестрами; спілкування з учителями та однолітками; ситуації втрати близьких; особисте майбутнє; політична ситуація у країні (Мирошник, 2023).

Провідною діяльністю в підлітковому віці є спілкування. Саме в підлітковому віці особливого значення набуває міжособистісне спілкування, виняткового значення набуває спілкування саме з однолітками, які стають референтною групою для підлітків. Спілкуючись з однолітками, підлітки здобувають необхідні знання про життя. Для підлітків дуже важлива думка групи, до якої вони належать. Саме перебування в певній групі додає їм додаткової впевненості. Ізоляція підлітків від груп, що може посилюватись під час кризових часів суспільства, зміни місця проживання та кола спілкування, переходу до дистанційної форми навчання, може призвести до зростання відчуття тривоги.

Попри те, що ключове місце для підлітків займає спілкування з однолітками, взаємодія та спілкування з батьками та значущими дорослими також є важливим та має якісні зміни в цьому віковому періоді. У формуванні особистості підлітка важливе значення має спосіб спілкування в родині. У деяких випадках він може

сприяти розвитку та підвищенню тривожності особистості. Наприклад, висока ймовірність виховання тривожної дитини батьками, які використовують виховання за типом гіперпротекції. У цьому випадку спілкування дорослого з дитиною носить авторитарний характер, дитина втрачає впевненість у собі і в своїх власних силах, вона постійно боїться негативної оцінки, починає турбуватися, що робить що-небудь не так, тобто відчуває почуття тривоги, яке може закріпитися і перерости в стабільне особистісне утворення – тривожність (Вереніч, 2004: 60-65).

Близькі та довірливі стосунки з батьками можуть стати основою для формування стійкої особистості. Проте якщо один з близьких батьків має підвищену тривожність, то цей стан може передаватися дитині та сприяти наростанню страхів та відчуттю тривоги, що також у свою чергу формує особистісну тривожність. Посиленню тривоги можуть сприяти також такі фактори, як завищені вимоги з боку батьків чи значущих дорослих (в тому числі вчителів), адже вони можуть викликати страх неуспішності. Стикаючись з постійними розбіжностями між своїми реальними можливостями і тим високим рівнем досягнень, якого чекають від нього дорослі, дитина відчуває занепокоєння, яке легко переростає в тривожність (Габдрева, 2020).

Окремої уваги у межах дослідження генези тривожності потребують підлітки з особливими освітніми потребами, зокрема тяжкими порушеннями мовлення. Особи з порушеннями мовлення – це частина учнівської спільноти, яка відповідає категорії «особи з особливими мовленнєвими потребами» і входить до кола офіційно визнаної термінології з моменту внесення у 2017 році змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу цих осіб до освітніх послуг. На основі основних ознак особливих освітніх потреб дитини порушення мовлення віднесено до особливостей психофізичного розвитку (різного походження, часу виникнення, ступеня прояву, перебігу й тривалості), що проявляються у дефіциті мовленнєвої функції і можуть призводити до різних труднощів у процесі опанування знань та взаємодії і комунікації (2017).

У дітей, які мають порушення мовлення, може виникати низка психологічних проблем, що виникатимуть саме на тлі неповноцінності мовленнєвої діяльності, що може ускладнювати соціальну адаптацію. Із цієї причини виникає необхідність психологічного супроводу даної категорії дітей із застосуванням спеціальних корекційно-розвиткових заходів. І. Мартиненко наголошує на специфічному психічному розвитку дітей із системними порушеннями мовлення, на поєднанні мовленнєвого та психічного дизонтогенезу в цієї категорії дітей, на наявності «вторинних і третинних порушень у структурі дефекту при системних порушеннях мовлення, які свідчать про глибоку структуру відхилень і їх системний характер, оскільки виражені вони як у пізнавальній, так і в особистісній і діяльнісних сферах» (Мартиненко, 2016: 128).

Окрім комунікативних бар'єрів, у дітей з порушеннями мовлення виникають інші психічні нашкодження, специфічні особливості емоційно-вольової, мотиваційної, особистісної сфери, які ускладнюють взаємодію, спілкування та процес адаптації (Якимчук, 2020).

За даними дослідження, що описано в роботі Annabel Burnley (2023), діти, які мають порушення розвитку комунікації, відчують у шість разів вищий рівень тривожності та вдвічі вищий рівень депресії, ніж у їхніх однолітків із нормотиповим розвитком, а також мають нижчу самооцінку та підвищені труднощі у спілкуванні з однолітками. Тим не менш, як зазначає автор, соціально-емоційні та поведінкові труднощі не є неминучими для дітей з порушеннями мовлення, їхні мовні профілі не пояснюють усіх труднощів у емоційній, соціальній та поведінкових сферах. Особи з порушенням мовленнєвого розвитку стикаються з цими труднощами в різний час і в різному ступені. Саме тому розуміння генези та особливостей проявів розладів розвитку особистості, зокрема тривожності, у дітей із тяжкими порушеннями мовлення є ключовим для розробки програм психолого-педагогічної підтримки, спрямованих на запобігання ескалації цих розладів (Burnley, Clair, Bedford, Wren & Dack, 2023).

За даними досліджень потенційних медіаторів тривожності, висувають припущення, що порушення регуляції емоцій та низька самооцінка можуть

сприяти появі та загостренню симптомів тривоги. (Однак кількісна оцінка цього взаємозв'язку не проводилася). Підлітки із порушеннями розвитку мовлення не мають абсолютно унікального соціально-когнітивного профілю, маючи спільні риси з дітьми з нормотиповим розвитком (наприклад, провідна роль міжособистісного спілкування, а також загальна потреба у спілкуванні та соціальній взаємодії). За даними досліджень, виділяють низку факторів, які можуть впливати на вияв тривожності: регуляція емоцій, нетерпимість до невизначеності, бажання бути схожим на інших та бути прийнятим певною соціальною групою, а також інші потенційні фактори, що містять в собі сімейну комунікацію та стилі подолання труднощів. (Burnley, Clair, Bedford, Wren & Dack, 2023).

Для категорії дітей із важкими порушеннями мовлення тривожність може бути як фактором, що виникає саме на фоні мовленнєвих труднощів, і з'являтися чи підвищуватися внаслідок труднощів у спілкуванні, взаєморозумінні, відчутті своєї відмінності від інших (що актуально в підлітковому віці). Водночас тривожність в свою чергу може і посилювати вияви мовленнєвих труднощів. Діти з ТПМ із вираженою тривожністю можуть уникати контакту та спілкування, очікуючи ситуацію невдачі від процесу комунікації та взаємодії з оточуючими.

Важливим аспектом дослідження генези тривожності є особливості сучасного суспільства, об'єктивної реальності, в якій живуть та розвиваються підлітки. Поширеність та інтенсивність тривожної симптоматики залежить також від періоду, під час якого відбуватиметься експериментальне дослідження. Адже кризові часи (війни, соціальні й економічні кризи, природні лиха, техногенні катастрофи) загострюють багато порушень психічного та соматичного здоров'я, передусім це стосується саме тривоги (Чабан, Хаустова, 2020). Так, пандемія COVID-19 спровокувала додаткові 76.2 мільйона випадків тривожних розладів у світі, збільшення склало в середньому 25.6 % (Santomauro et al. 2021) (Алексіна, Герасименко, Лавриненко & Савченко, 2024).

Підтвердженням впливу умов сучасної реальності на психоемоційний стан підлітків є ряд досліджень, проведених у часи пандемії. У роботі О. Щербакової,

присвяченій дослідженню взаємозв'язку самооцінки та тривожності учнів основної школи в умовах дистанційного навчання, наголошено, що у більшості учнів основної школи було виявлено психологічний дискомфорт, зниження самооцінки та тривожні прояви в умовах пандемії. Ці негативні прояви пов'язані з особливостями дистанційного навчання в умовах карантинних обмежень: проблемами в міжособистісних контактах, вимушеною самоізоляцією, зміною режиму життя і навчальної діяльності, обмеженістю можливостей дозвілля та безпосереднього спілкування з однолітками, а також тим, що способи переживання школярами тривоги в умовах пандемії COVID-19 мають свою специфіку (Щербакова, 2022).

У сучасних дослідженнях в умовах війни підтверджено значний виклик повномасштабного вторгнення та воєнних дій для психологічного благополуччя всіх українців, в тому числі підлітків. Відзначається, що групу ризику щодо адаптаційних розладів і порушень становлять ті підлітки, що перебували/перебувають у зоні бойових дій чи окупації. Однак і інші здобувачі, які знаходяться у відносно безпечних умовах на території України, все одно демонструють значні стресові реакції, що підтверджує вплив кризових викликів сучасності абсолютно на всіх, адже всі ми тією чи іншою мірою переживаємо їх (Столярчук, 2022).

Зовнішні загрози життєдіяльності, відчуття небезпеки, тривалий стан невизначеності, можливої соціальної ізоляції через дистанційний формат навчання, зміна умов проживання та звичного кола спілкування, характеру отримання корекційно-розвиткових послуг (якщо такі були необхідні та реалізовувалися для дітей із тяжкими порушеннями мовлення), можуть посилювати традиційні ознаки суперечливості та нерівномірності формування особистості підлітків із тяжкими порушеннями мовлення й викликати чи посилювати вияви тривоги і сприяти підвищенню рівня особистісної тривожності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити висновок про те, що рівень тривожності є одним із визначальних чинників у становленні особистості. Це зумовлено

зростанням стресогенних чинників, що пронизують нашу сучасність. Стан емоційного напруження та підвищення тривожності викликає необхідність пристосовуватися до умов, що змінюються, необхідність долати труднощі та адаптуватися до нового соціального та безпекового середовища.

Дослідження тривожності займає важливе місце серед наукових пошуків. Адже тривожність є однією з базових емоційних реакцій, що супроводжується психологічною та фізіологічною симптоматикою. Загалом тривожність визначається як психічний стан, під час якого відчувається емоційна напруга, хвилювання, душевний дискомфорт, відчуття вразливості та невизначеності. Розглядати тривожність можна як стан, що пов'язаний із конкретною ситуацією, що викликає відчуття тривоги (ситуативна тривожність) та як властивість особистості, при якому тривожність є стійкою особистісною рисою (особистісна тривожність), що може завдавати дискомфорту та створювати труднощі при взаємодії і спілкуванні, що у свою чергу може посилювати комунікативні бар'єри. В даному випадку тривожність має дезорганізуючий характер. Проте необхідно зазначити, що оптимальний рівень тривожності може виконувати захисну та мотивуючу функції. Причини особистісної тривожності доцільно розглядати на психологічному, соціальному та психофізіологічному рівнях. В основі тривожності також помічено недостатню сформованість або порушення механізму психологічного самоуправління. Важливим аспектом у генезі тривожності є її соціальний характер, зокрема незадоволення провідних соціогенних потреб, фрустрація соціальних потреб особистості. А отже, тривожність може стати фактором, що може ускладнювати спілкування підлітків та провокувати виникнення або посилення комунікативних бар'єрів.

Дослідження генези тривожності саме в підлітковому віці зумовлена особливостями даного вікового періоду, а саме: перебудовою раніше сформованих психічних структур та поєднанням суперечливих тенденцій розвитку, а також можливою емоційною нестійкістю. Тривожність підлітків доцільно розглядати через призму спілкування та взаємодії підлітків, враховуючи провідний характер міжособистісного спілкування підлітків.

Окремої уваги у межах дослідження генези тривожності потребують підлітки з особливими мовленнєвими потребами, зокрема тяжкими порушеннями мовлення. У дітей, які мають порушення мовлення, може виникати низка психологічних проблем саме на тлі неповноцінності мовленнєвої діяльності, і це може ускладнювати їхню соціальну адаптацію. Окрім комунікативних бар'єрів, у дітей з порушеннями мовлення виникають інші психічні нашарування, специфічні особливості емоційно-вольової, мотиваційної, особистісної сфери, які ускладнюють взаємодію, спілкування та процес адаптації. Для категорії дітей із тяжкими порушеннями мовлення тривожність може бути як фактором, що виникає саме на фоні мовленнєвих труднощів, і з'являтися чи підвищуватися внаслідок труднощів у спілкуванні, взаєморозумінні, відчутті своєї відмінності від інших. Водночас тривожність в свою чергу може і посилювати прояви мовленнєвих труднощів. Діти з ТПМ із вираженою тривожністю можуть уникати контакту та спілкування, очікуючи ситуацію невдачі від процесу комунікації та взаємодії з оточуючими.

У запропонованій нами раніше класифікації комунікативних бар'єрів (мовленнєві, емоційні, мотиваційно-ціннісні та соціально-поведінкові) тривожність входить до блоку емоційних бар'єрів. Вони, у свою чергу, можуть бути викликані загальним несприятливим емоційним фоном, що може проявлятися у високому рівні тривожності. Необхідно зазначити, що на загальний емоційний фон підлітків із тяжкими порушеннями мовлення впливає навколишня ситуація, що характеризується збільшенням стресогенних факторів, таких як воєнні дії, дистанційне навчання, можливі емоційні потрясіння та зміни в умовах існування. Це, у свою чергу, може посилювати традиційні ознаки суперечливості та нерівномірності формування особистості підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Перспективи майбутніх наукових студій будуть мати стосунок до створення структурної моделі дослідження комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення, розкриття особливих

мовленневих потреб (труднощів) та необхідної підтримки для даної категорії учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рібцун, Ю. В. (2023), *Психолого-педагогічна підтримка дітей із заїканням в умовах війни*: навч.-метод. посіб. Київ: ФОП Цибульська В. О.
2. Ясточкіна, І.А. (2011). Психологічні чинники виникнення та корекція особистісної тривожності у ранньому юнацькому віці. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
3. Горностай, П.П, Титаренко, Т.М. (2001). Психологія особистості: *словник-довідник*. Київ : Рута.
4. Полшкова, С.Г., & Максимчук, М.О. (2023). Конструктивні та деструктивні стратегії опрацювання тривожності: клініко-психологічний контекст, *Габітус*, 50, 110-114. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.19>
5. Амплєєва, О.М., & Пасат, Я.С. (2022). Дослідження феномену тривожності серед студентів-психологів, *Габітус*, 44, 53-57. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.8>
6. Ясточкіна, І. (2020). Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема, *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 6, 165–170. <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-24>
7. Дроботько, І.Д. (2019). Подолання тривожності у підлітковому віці: психолого-педагогічний аспект. *Європейський вибір України у контексті світових політичних рішень : збірник матеріалів XXIV Міжнародної конференції науково-педагогічних працівників*, 27 (1). (м. Київ, 2019 р.) (305-311). Київський міжнародний університет.
8. Имедадзе, Н. В. (1996). Тревожность как фактор учения в дошкольном возрасте. *Психологические исследования*. Тбилиси.
9. Балинська, М.В. (2021). Дослідження тривожності, її зв'язку з соціальним стресом в адаптаційний період при переході учнів із початкової школи до середньої ланки навчання. *Психологія кризових станів: наука і практика / Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, за ред. С. Д. Максименка, В. В. Турбан. (м. Київ, 4-6 листопада 2021 року) (15-19). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
10. Халік, О.О. (2010). Тривожність як чинник дезадаптації практичних психологів початківців. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
11. Мирошник, О.Г. (2023). Копінг-стратегії як вияв стресостійкості підлітків із різним рівнем тривожності, *Габітус*, 50, 46-51. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.8>
12. Вереніч, Н. (2004). Особливості тривожності сучасних підлітків. *Підліток: як йому допомогти*. Київ.

13. Габдрєва, Г.Ш. (2000). *Основні аспекти проблеми тривожності у психології*. Київ: Тонус.
14. Закон України від 23.05.2017 № 2053-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» // Відомості Верховної Ради (ВВР). Київ, 2017. № 30. С. 322
15. Мартиненко, І.В. (2016). *Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення*. (Монографія). Київ : ДІА.
16. Якимчук, Г.В. (2020). Особливості психічного розвитку дітей із важкими порушеннями мовлення, *Габітус*, 20. 176-182. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.32>
17. Burnley, A., St Clair, M., Bedford, R., Wren, Y. & Dack, C. (2023). Understanding the prevalence and manifestation of anxiety and other socio-emotional and behavioural difficulties in children with Developmental Language Disorder, *Journal of Neurodevelopmental Disorders*, 15 (17). 1-21. <https://doi.org/10.1186/s11689-023-09486-w>
18. Алексіна, Н., Герасименко, О., Лавриненко, Д. & Савченко, О. (2024). Українська адаптація шкали для оцінки генералізованого тривожного розладу GAD-7: досвід діагностики в умовах воєнного стану. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 11. 77–103. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-5>
19. Щербаківа, О.О. (2022). Взаємозв'язок самооцінки та тривожності учнів основної школи в умовах дистанційного навчання, *Габітус*, 44. 127-135. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.21>
20. Столярчук, О.А. (2022). Навчання та психоемоційний стан українських підлітків в умовах війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 1, 115-120. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.22>

REFERENCES

1. Ribtsun, Yu.V. (2023), *Psykhologo-pedahohichna pidtrymka ditei iz zaikanniam v umovakh viiny [Psychological and pedagogical support of children with stuttering in war conditions]: navch.-metod. posib*. Kyiv: FOP Tsybulska V. O. [in Ukrainian].
2. Iastochkina, I.A. (2011). *Psykhologichni chynnyky vynyknennia ta korektsiia osobystisnoi tryvozhnosti u rannomu yunatskomu vitsi [Psychological factors of occurrence and correction of personal anxiety in early adolescence]. Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hornostai, P.P., Tytarenko, T.M. (2001). *Psykhologhiia osobystosti: slovnyk-dovidnyk [Personality psychology] – a dictionary reference*. Kyiv : Ruta. [in Ukrainian].
4. Polshkova, S.H., & Maksymchuk, M.O. (2023). *Konstruktyvni ta destruktyvni stratehii opratsiuvannia tryvozhnosti: kliniko-psykhologichnyi kontekst [Constructive and destructive coping*

strategies for anxiety: clinical and psychological context], *Habitus*, 50, 110-114. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.19> [in Ukrainian].

5. Amplieieva, O.M., & Pasat, Ya.S. (2022). Doslidzhennia fenomenu tryvozhnosti sered studentiv-psykholohiv [Study of the phenomenon of anxiety among psychology students], *Habitus*, 44, 53-57. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.8> [in Ukrainian].

6. Iastochkina, I. (2020). Osobystisna tryvozhnist yak sotsialno-psykholohichna problema [Personal anxiety as a social and psychological problem], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya psykholohichni nauky – Bulletin of Lviv University. Series of psychological sciences*, 6, 165–170. <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-24> [in Ukrainian].

7. Drobotko, I.D. (2019). Podolannia tryvozhnosti u pidlitkovomu vitsi: psykholoho-pedahohichnyi aspekt [Overcoming anxiety in adolescence: a psychological and pedagogical aspect], *Yevropeiskyi vybir Ukrainy u konteksti svitovykh politychnykh rishen: zbirnyk materialiv KhKhIV Mizhnarodnoi konferentsii naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv – Ukraine's European Choice in the Context of Global Political Decisions: Proceedings of the XXIV International Conference of Scientific and Pedagogical Workers 27 (1)*. (m. Kyiv, 2019 r.) (305-311). Kyivskiy mizhnarodnyi universytet. [in Ukrainian].

8. Imedadze, N. V. (1996). Trevozhnost kak faktor ucheniya v doshkolnom vozdaste [Anxiety as a factor of learning in preschoolers]. *Psykholohycheskye yssledovaniya – Psychological research*. Tbylysy [in Russian].

9. Balynska, M.V. (2021). Doslidzhennia tryvozhnosti, yii zviazku z sotsialnym stresom v adaptatsiyni period pry perekhodi uchniv iz pochatkovoï shkoly do serednoi lanky navchannia [Study of anxiety, its relationship with social stress during the adaptation period when students move from primary school to secondary school]. *Psykholohiia kryzovykh staniv: nauka i praktyka / Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Psychology of Crisis States: Science and Practice / Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*, za red. S.D. Maksymenka, V.V. Turban. (Kyiv, November 4-6, 2021) (15-19). Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].

10. Khalik, O.O. (2010). Tryvozhnist yak chynnyk dezadaptatsii praktychnykh psykholohiv pochatkivtsiv [Anxiety as a factor in the maladjustment of novice practical psychologists.]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Myroshnyk, O.H. (2023). Kopinh-stratehii yak vyriav stresostiikosti pidlitkiv iz riznym rivnem tryvozhnosti [Coping strategies as a manifestation of stress resistance in adolescents with different levels of anxiety], *Habitus*, 50. 46-51. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.8> [in Ukrainian].

12. Verenich, N. (2004). Osoblyvosti tryvozhnosti suchasnykh pidlitkiv. Pidlitok: yak yomu dopomohty [Features of anxiety of modern adolescents. *Teenager: how to help him*]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Habdrieva, H.Sh. (2000). *Osnovni aspekty problemy tryvozhnosti u psykholohii* [The main aspects of the problem of anxiety in psychology]. Kyiv: Tonus [in Ukrainian].
14. Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 № 2053-VIII «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro osvitu” shchodo osoblyvosti dostupu osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy do osvitnikh posluh» // Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). Kyiv, 2017. № 30. S. 322
15. Martynenko, I.V. (2016). *Osoblyvosti komunikativnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnogo viku z systemnymy porushenniamy movlennia* [Peculiarities of communicative activity of senior preschool children with systemic speech disorders]. Kyiv : DIA [in Ukrainian].
16. Iakymchuk, H.V. (2020). Osoblyvosti psykhichnoho rozvytku ditei iz tiazhkymy porushenniamy movlennia [Peculiarities of mental development of children with severe speech disorders], *Habitus*, 20. 176-182. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.32> [in Ukrainian].
17. Burnley, A., St Clair, M., Bedford, R., Wren, Y. & Dack, C. (2023). Understanding the prevalence and manifestation of anxiety and other socio-emotional and behavioural difficulties in children with Developmental Language Disorder, *Journal of Neurodevelopmental Disorders*. 15 (17). 1-21. <https://doi.org/10.1186/s11689-023-09486-w>
18. Aleksina, N., Herasymenko, O., Lavrynenko, D. & Savchenko, O. (2024). Ukrainska adaptatsiia shkaly dla otsinky heneralizovanoho tryvozhnogo rozladu GAD-7: dosvid diahnozyky v umovakh voiennoho stanu [Ukrainian adaptation of the GAD-7 generalized anxiety disorder assessment scale: experience of diagnosis under martial law.]. *Insait: psykholohichni vymiry suspilstva – Insight: psychological dimensions of society*, 11. 77–103. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-5> [in Ukrainian].
19. Shcherbakova, O.O. (2022). Vzaiemozviazok samootsinky ta tryvozhnosti uchniv osnovnoi shkoly v umovakh dystantsiinoho navchannia [Interrelation between self-esteem and anxiety of primary school students in distance learning], *Habitus*, 44. 127-135. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.21> [in Ukrainian].
20. Stoliarchuk, O.A. (2022). Navchannia ta psykhoemotsiinyi stan ukraïnskykh pidlitkiv v umovakh viiny v Ukraini [Learning and psycho-emotional state of Ukrainian adolescents in the context of war in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Psychology*, 1, 115-120. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.22> [in Ukrainian].